

TAKÁCS PÉTER:

TOTALITARIZMUS ÉS TOTÁLIS ÁLLAM

*Előadásvázlat**

A XX. századi Európában két új, történeti értelemben vett **államtípus** jelent meg. Mindkettő döntően, bár egymástól nagyon is eltérő jelleggel átalakította a társadalmi életet, és jelentős változásokat hozott a modern társadalmak polgárainak mindennapi életében. Olyan jelentőseket, hogy egyesek szerint a XX. század egyenesen „*az állam apoteózisának* a korszaka” volt. Ez persze túlzás, de az igaz, hogy az államoknak mind a két típusa roppant nagy hatást gyakorolt az emberek életre.

Az egyik a **jóléti-szociális állam**, mely Nyugat- és Észak-Európában alakult ki hosszú történelmi előzmények után, s a II. világháború utáni évtizedekben élte virágkorát, komoly eredményeket felmutatva. Egyik prototípusainak Svédországot tekintjük, mely már az 1930-as évektől kezdődően egy újfajta, egyenlőségre épülő szociálpolitikát folytatott. Ilyen államnak minősíthető (az 1950/60-as évtizedek után) Németország, Franciaország, Svájc, Ausztria, Spanyolország, de valójában szinte valamennyi nyugat-európai ország, ideértve Nagy-Britanniát, valamint Kanadát és az Egyesült Államokat is (ez utóbbi hármát „liberális jóléti államnak” mondják). A jóléti állam sikerét így szokták jellemezni: „korábban soha nem történt még meg a történelemben, hogy ilyen sok ember ilyen hosszú ideig ennyire jól élt”.¹ E megközelítés még akkor is figyelemre méltó, ha a „jóléti-szociális államnak” nem az a lényege, hogy ott „mindenki jól él”; ha azok kapcsán az is felvethető: „jól” él-e az, aki nem éhezik ugyan, de „élelmiszerbiztonsági felügyeleteknek” kell arról gondoskodniuk, hogy a kereskedelmi hálózatok ne fojtsák bele a „junkfood”-ba; s ha „a Nyugat” évtizedeken át tartó magas életszínvonala és jóléte mögött a periféria-országok lakónak nehézségei és szenvedései álltak. E kérdésekkel itt nem foglalkozunk, mert témánk a másik új XX. századi államtípus.

A másik új állam a „szörnyállamnak” mondott **totális állam**, melyről ma szó lesz. Ezek Kelet-, részben Dél- és Közép-Európában jöttek létre. Jellegzetes, „tisztá” formái Olaszország (1920-1945 között), Németország (1933-1945 között), Szovjetunió (egyesek szerint 1924-1956 között, más felfogás szerint viszont 1917-1993 között), valamint a volt szocialista államok: például Románia, Csehszlovákia, Lengyelország, NDK, Bulgária, és így tovább. Magyarország – mert nekünk „minden rosszból duplán is kijut”, ha szabad így mondanom – két totalitárius uralmat is megélt: egy kibontakozót (1944) és egy teljes korszakot (1949-1956/1990). Az előbbit Szálasi Ferenc kezdte el kiépíteni, az utóbbit Rákosi Mátyás alakította ki; az előbbi ún. jobboldali, míg az utóbbi baloldali totalitarizmusnak nevezik.

Ne felejtsük el, hogy e két fő típus mellett beszélhetünk a hagyományos uralmi formák egy sajátos megújulásáról is, mely ugyancsak a XX. század sajátos jelensége volt: ilyen volt pél-

* A 2017. március 24-én tartott *Államelmélet*-előadás (egyik részének) anyaga, az előadó szövegszerű kiegészítéseivel. Az előadást lelegezte: Pödör Lea.

¹ A fordulat kontextusa a következő. Az egykori brit miniszterelnök, Harold Macmillan (1894-1986) megállapítását – „országunkban a legtöbb embernek még soha nem volt ilyen jó dolga” – idézve Ralf Dahrendorf (1929-2009), német-angol társadalomtudós egyszer így fogalmazott: „Hogy boldogabbak vagyunk-e a szüleinknél vagy nagyszüleinknél, az más kérdés, de hogy az életszínvonalunk magasabb, mint korábban, ahhoz nem fér kétség” (Vö. *Egy új rend nyomában*. 2004. 72. o.). Másutt azt állította: „a jóléti állam ... a legnagyobb haladás, amelyet a történelem eddig látott. Soha azelőtt nem volt ennyi embernek ilyen sok életésélye.”

dául az **autoriter**, vagyis a **tekintélyelvű állam** Ennek besorolása és mai alkalmazhatósága ugyancsak viták tárgyát képezi.

A TERMINOLÓGIÁRÓL

A *totalitarizmus* és a *totális állam* kifejezések jelentése, illetőleg e kategóriák használhatósága szakirodalmi viták tárgya. Vannak ugyanis, akik egyáltalán nem tartják alkalmasnak azokat a politikai struktúrák és az államok jellemzőinek megragadására. Szerintük a kategória értékekkel terhelt, tehát elfogult, így nem tudományos leíró fogalom. Ezt a kritikát annyiban nem osztom, hogy úgy vélem: a tudományos fogalmak – bizonyos határokon belül és módon – lehetnek értékkelkötelezettek. A *totalitarizmus* és a *totális állam* kétségtelenül ilyen.

A „totális állam” kifejezés olasz fasiszta filozófusok és politikusok, valamint néhány nemzetiszocialista német gondolkodó munkássága kapcsán jelent meg az 1920-as és 1930-as években, de akkor ezt – mint elméleti fejleményt – nem sokan vették komolyan. A terminus azonban 1945 után elterjedt, nyilvánvalóan nem az olasz gondolkók hatására. Azzal összefüggésben terjedt el, hogy az amerikai politikusok és gondolkodók olyan fogalmat kerestek, mellyel leírható mind a legyőzött náci Németország, mind (az új ellenséggé váló) bolsevik Szovjetunió politikai berendezkedése. Ekkor találták meg a „totalitarizmus” szót. A terminológiának tehát eredetileg politikai háttere volt. Az elmúlt hetven évben azonban a lehető legkülönbözőbb irányzatokhoz sorolható gondolkodók kidolgozták annak tudományos elméleteit.²

A fogalom viszonylag gyorsan és széles körben elterjedt. Használhatóságával kapcsolatban ugyanakkor – (állítólagos) pontatlansága, (kétségtelen) értéktelítettsége, valamint (a fasiszmust és a bolsevizmust egy kalap alá soroló) bizonytalan körvonalai miatt – kételyek is megfogalmazódtak. További fontos adalék a fogalomhasználat tisztázásához, hogy a politikai rend leírására szolgáló kifejezés (*totalitárius politikai rendszer vagy uralom*) **kapcsán** – helyesen vagy helytelenül – elemezhetőnek tekintjük az állam (*totális állam*) jellemzőit is, bár kétségtelen, hogy a „totalitarizmus” és a „totális állam” nem ugyanazt jelenti. (A két fogalom konjunkatív említése az előadás címében távolról sem jelenti „a totalitárius jelenség” államközpontú értelmezését.)

A szakirodalomban más terminológiai kérdéseket is vitatnak. Például azt, hogy a **kelet- és közép-európai** kommunista államok (Szovjetunió vagy Magyarország, Jugoszlávia, Románia) esetén a totalitarizmus korszaka **mikor ért véget**, s mikor **kezdődött** az ún. **poszt-totalitárius** fejlődés. A kérdés az, hogy a totális államnak vajon a terrorisztikus jelleg vagy a monopolisztikus hatalomgyakorlásra épülő intézményi struktúra jelenti-e a legfontosabb vonását. Magyarországon például az előbbi az ún. „50-es évekre” volt jellemző (mely egyes elemeiben 1956-ig, másokban 1963-ig, ismét másokban pedig 1968-ig tartott), de azt követően megszűnt, míg az utóbbi lényegében 1989-ig létezett. A többségi vélemény a kérdésben a következő: e rendszerek vége 1990-re tehető, ekkor indult meg a legtöbb helyen a poszt-totalitárius fejlődés, ami (pl. Magyarországon 1964 és 1989 közé esik, az „késő-totalitarizmusnak” nevezhető).

² E tárgykörben a legutóbbi komoly munka 2015-ben jelent meg. Lásd *Den totalitären Staat denken*. Szerk.: Frank Schale – Ellen Thümmeler. Nomos Verlag, 2015.

Alkalmassint viták tárgya az is, hogy egyes **ázsiai és közel-keleti országok** (Kína, Észak-Korea, korábban Vietnam, Kambodzsa, továbbá Irán és Irak) politikai rendszerei **totalitáriusnak tekinthetők-e**. Vajon e rendszerek az Európában kialakult totális uralom keleti formái-e, vagy inkább az e történelmi régiókban korábban is létezett despotikus struktúrák változatai? E kérdés általánosabban úgy is felvethető, hogy **európai jelenség-e** a totális állam (annak ellenére, hogy formai vagy technikai értelemben más kontinenseken is éltek ezek újításaival)? Erről általában véve azt gondolom, hogy szabatos értelemben az Európán kívüli egyes ázsiai államok csak fenntartásokkal tekinthetők totális államnak (például azért, mert ott az emberi személyiséget korábban sem tisztelték annyira, hogy elpusztítására való törekvést valami rendhagyónak kellene tekintenünk); a publicisztikai szóhasználat azonban az elmúlt években ennek ellenkezőjét honosította meg.

Végül egy harmadik (terminológiaiának tűnő, valójában persze érdemi) probléma, mely tisztázásra vár: vajon egyaránt totalitáriusnak tekinthetők-e a **fasiszta** és a **kommunista** államok? Van, aki igennel, van, aki nemmel válaszolja meg ezt a kérdést; az utóbbi esetben esetleg csak az egyiket minősítve annak, vagy azt mondva, hogy az „egyik sem az”, mert a „totalitárius” kifejezést – a fenti okok miatt – nem használható.³

Az én állásponatom (röviden) a következő: a német nemzetiszocialisták sokat tanultak a szovjet bolsevikoktól, és viszont; s ezért a két rendszernek vannak közös jellemzői is. Ilyen például az állami intézmények szerkezete vagy az állam viszonya a propagandához s a terrorhoz. (Ezeket később részletezem.) E két rendszer azonban több fontos kérdésben jelentősen különbözik is. Így a német fasizmus kis- és középpolgári csoportokra támaszkodott, míg a kommunizmus a munkásokra, vagy mondhatni, úgy általában a szegény rétegeket tekintette bázisának. A fasizmust antiszemitizmus jellemezte, tehát „faji alapon” jelölte ki ellenségeit, a kommunista rendszer pedig „osztályalapon” tette ugyanezt. Lényeges különbség az is, hogy amíg a fasizmust egy általa (is) kezdeményezett expanzív háborúban legyőzték, s így egy pillanat alatt összeomlott, addig a kommunizmus túlélte e háborút (ti. mert győzni tudott, ha nem is egyedül) és az azt követő időszakban gazdaságilag elerőtlenedett, úgymond kifulladt, a vezetők pedig (hol békésen, hol kevésbé békésen)⁴ átadták helyüket más politikai erőknek.

Az ilyen fontosabb különbségek megállapítása mellett odafigyelhetünk egyéb kérdésekre is. Ezek közül egyre utalok. Ha különbséget teszünk „terror” és „propaganda” között (például így: amíg a propaganda lélektani folyamatokból építkező, a nép meggyőzésére irányuló tényező, a terror pedig a félelemkeltés és a lakosság permanens rettegésben tartása, s ezen az alapon az állam uralásának, sőt a kormányzásnak a módszere, aminek fennállása már nem függ pszichológiai folyamatoktól, de ilyenekkel jár), akkor lesz, aki egyetért Hanna Arendt ezzel kapcsolatos megállapításával is. Eszerint: „A terror, a propaganda ellentéte, nagyobb szerepet játszott a nácizmusban, mint a kommunizmusban.” (Ezen az alapon a magyar emlékezet-politika érdekes paradoxona, hogy a Terror Háza múzeum azt a korszakot állítja a középpontba, amelyben a propagandának

³ A fasizmus és a kommunizmus összevethetőségével és összehasonlíthatóságával kapcsolatban érdekes vita olvasható a *Rubicon* című folyóirat 2001. évi április-májusi számában.

⁴ Például (1989/90-ben): Lengyelországban bénító sztrájkok és rendkívüli állapot közepette, Romániában véres forradalom révén, az NDK-ban a berlini fal leomlásával és a két német állam egyesítésével, Csehszlovákiában a vízgyűkkel kísért tüntetések „bársonyos forradalma” során, Magyarországon pedig a szabályozott „jogállami átmenetet” kialakító politikai tárgyalássorozat eredményeként. Ez utóbbi esetben a *jogállam* eszméjére való hivatkozás a politikai életben kizárta a gyors és radikális változtatásokat, segítette megőrizni a korábbi elit egyes csoportjainak hatalmi helyzetét, megakadályozta a forradalmi természetű jog térnyerését, és hozzájárult az alkotmányos demokrácia rendszerének kialakulásához.

nagyobb szerepe volt.) Azt ugyanakkor semmilyen módszerrel nem lehet összehasonlítani, hogy melyik rendszer volt a borzalmasabb, s ugyanilyen félrevezető azt számolgatni, hogy melyiknek volt több áldozata emberi életekben vagy megnyomorított sorsokban számolva. Amelyiknek egy-nél több volt, már az is sok volt. Márpedig mindkettőnek milliók voltak az áldozatai. (Ám pusztán azon az alapon sem lehet közös nevezőre hozni a fasizmust és a kommunizmust, hogy „mindkettőnek milliók voltak az áldozatai”). Ez ügyben megfontolandó Alain Besançon (sz.: 1932) elmélete,⁵ mely szerint nem tudunk olyan ismérvet, amely alapján a népiirtás módozatait összevethetnénk, hiszen eldönthetetlen a kérdés: melyik halálnem a kegyetlenebb. Éppen ezért a XX. század tömeges népiirtásai esetében a bűntettek összemérése nem megengedhető. Az viszont e felvetésekből következtetésként levonható, hogy a a XX. században voltak olyan folyamatok, amelyek keretében az állam bűnözővé (*bűnös szervezetté*) vált, vagy legalábbis bűncselekményeket (angol terminológiával: *state crime*) követett el.

ELMÉLETEK A TOTALITARIZMUSRÓL ÉS A TOTÁLIS ÁLLAMRÓL

A szakirodalomban a totalitarizmust, a totalitárius poliutikai rendszert és a totális államot különböző fogalmi keretben elemzik. Ezek közül csak néhány jellegzeteset emelek ki.

1. a „totális állam” híveinek (ön) értelmezése;
2. a totális állam „intézményi struktúrája”;
3. totalitarizmus mint az állam és társadalom sajátos viszonya;
4. a pszichológizáló társadalomelméletek totalitarizmus-képe;
5. totális állam mint „terrorista állam”.

I. A „TOTÁLIS ÁLLAM” HÍVEINEK (ÖN)ÉRTELMEZÉSE. Itt főleg régi olasz fasiszta vagy a fasizmus szellemi előzményeit kidolgozó szerzők elgondolásait kell számba venni. Például **Giovane Gentile**-ét (1875-1944), akitől a „totális állam” kifejezés is ered; ti. állítólag ő használta először azt. A „totalitárius” jelző Gentile szerint *egy új állam célját és struktúráját* jelöli. Az ilyen állam szerinte teljes egészében képviseli a nemzetet, és mindenben kijelöli a nemzeti célokat. Így fogalmazott: „[a] fasizmus számára minden lényegi az államban rejlik. *Az államon kívül semmi emberi vagy szellemi nem létezik önmagában*, s [ami azon kívül lenne] önállóan nem is rendelkezhetne semmiféle értékkel vagy jelentőséggel. A fasizmus ebben az értelemben totalitárius.” Az értékek összefoglalásaként és egységesítéseként felfogott fasiszta állam ad értelmet a nép egész életének, melynek teljességét csak ez az állam bontakoztathatja ki és igazolhatja. *Az államon kívül nem létezhetnek sem individuumok, sem csoportok* (politikai pártok, egyesületek, szindikátusok és osztályok).⁶ A nemzetiszocialista né-

⁵ Alain Besançon: *Le malheur du siècle. Sur le communisme le nazisme et l'unicité de la Shoah*. Párizs, 1998., angolul: *A Century of Horrors. Communism, Nazism, and the Uniqueness of the Shoah*. Wilmington, ISI Books, 2007.

⁶ Idézi Cs. Kiss Lajos: Totalitárius uralom – totális állam. megj.: Takács Péter: (szerk.) *Államelmélet: Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből*. Bóbor, 1997. Eredetileg: „... per il fascista tutto è nello Stato e nulla di umano e spirituale esiste e tantomeno ha valore fuori dallo Stato. In tal senso il fascismo è totalitario...” stb. Lásd Giovanni Gentile: Fascismo (dottrina del), megjelent: *Enciclopedia Italiana*, Róma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1932, XIV. kötet, 835.

met szerzők – bár akadt közöttük kivétel is⁷ – viszonylag ritkábban használták a „totális állam” kifejezést, mert tudták, hogy a totalitárius rendszerben a hangsúly nem az államon, hanem az azt uralma alatt tartó párton van. A szovjet ideológiában a „totális állam” kifejezés nem jelent meg, bár az „egyetemes össznépi állam” kifejezés kifejezett belőle valamit.

2. TOTALITÁRIUS POLITIKAI REND MINT INTÉZMÉNYI STRUKTÚRA. A totalitárius politikai rendszer egyik első, s talán mindmáig legnagyobb hatású intézményi elemzését Carl J. Friedrich (1901-1984) és lengyel származású tanítványa, Zbigniew K. Brzeziński (sz.: 1928) nyújtották a *Totalitárius diktatúra és autokrácia* (1956) című könyvükben.⁸ Friedrich és Brzeziński azt a rendszert tekintették totalitáriusnak, ahol

- (1) egyetlen tömegpárt gyakorolja a hatalmat,
- (2) melyet jellemzően egy személy vezet; ahol
- (3) kialakították a terrorisztikus rendőrségi ellenőrzés rendszerét; ahol
- (4) monopolizálták a tömegkommunikációs eszközöket;
- (5) kizárólagos rendelkezési és ellenőrzési monopóliumot gyakorolnak az erőszakalkalmazás eszközei felett; ahol
- (6) egy mindenre kiterjedő ideológiát erőltetnek a társadalomra, s végül, amelynek
- (7) központilag vezérelt gazdasági rendszere van.

Ezen elemek együttes jelenléte egy monopolhelyzetben levő párt számára lehetővé teszi céljai megvalósítását, akár terrorisztikus módon is. A Friedrich-Brzeziński szerzőpárostól származik az a ma már sokak által vallott gondolat is, hogy a totalitarizmus mint „**egyedülálló jelenség**” történetileg abból a **nemzetközi és nemzeti káosz**ból keletkezett, ami az I. világháború után jellemezte Európát. E rendszerek kiépülését és konszolidációját a modern technika által biztosított tömegkommunikációs eszközök (rádió, film, stb.) és fegyverek tették lehetővé.

Az intézményi struktúra mint nézőpont kapcsán említhető **Ernst Fraenkel** (1898-1975) elmélete is, mely a „**kettős állam**” nevet viseli. Erre később térek vissza.

Végül a totalitarizmus intézményi struktúrájának elemzését nyújtja Hannah Arendt „**párhuzamos hatalmi struktúrák**”-elmélete is, amit ugyancsak később részletezek.

3. TOTALITARIZMUS MINT ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM KÖZTI SAJÁTOS VISZONY. Ezt az elméleti irányt többen is képviselik, de jellege Carl Schmitt elméletének fogalmi keretében érzékeltethető legjobban. Carl Schmitt a totális államot **az európai államfejlődés utolsó szakaszának** tekintette. A modern állam szerinte (1) az abszolút állam kialakulásával kezdődött, amit a társadalom és állam megkülönböztetésén és elválasztásán alapuló (2) liberális állam követett. Ebből alakul ki (3) a totális állam, mely **a társadalom és állam azonosságának** elvén nyugszik. Ezt úgy is értette: az állam a társadalom önszerveződésekként válik totálissá, vagyis a politikailag önszerveződő társadalom maga alakul át állammá. Ezzel kialakul a „**mennyiségi értelemben**” vett totális állam. A változás akkor válik „**minőségivé**”, amikor a társadalom háttérbe szorítja, majd felszámolja a liberális alkotmányosság intézményeit, például a parlamentáris demokrá-

⁷ Lásd például Ernst Forsthoﬀ: *Der totale Staat*. Hamburg, 1933, ²1934. (Forsthoﬀ elsősorban a „vezérelvet” megtestesítő államot tekintette totális államnak. Ezen az alapon érdekes, hogy a „totális állam” kifejezés épp Hitler e kifejezéssel kapcsolatos ambivalenciája miatt nem terjedt el a német „tudományos” szóhasználatban, amit különböző „zsoldosai” különbözőképpen teoretizáltak.)

⁸ Carl Joachim Friedrich, Zbigniew Kazimierz Brzeziński: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, 1956. átdolg. kiad.: New York, Praeger, 1966.

ciát és a politikai pluralizmust. A minőségi értelemben vett totális állam tehát olyan állam, amely helyreállítja társadalom és állam elveszett azonosságát: ezt azonban Schmitt szerint nem „az állam társadalmosítása”, hanem „a társadalom elállamosítása” révén teszi. Ez az állam már olyan „hatalmi állam”, amely antiliberalis és antipluralista politikát követ.

Az intézmények szintjén a társadalom és az állam azonosságát Schmitt szerint a **képviselő** egy sajátos felfogásán alapuló intézmény, nevezetesen az ún. **népszavazásos vezérdemokrácia** biztosítja. Ez a liberális képviselői demokrácia ellentéte, ám Carl Schmitt szerint „ez a valóban konzekvens demokrácia”, mert „a demokrácia helyes definíciója **a kormányzók és kormányzottak azonosságán** alapul”. A konzekvens *demokrácia* ezért Schmittnél is *diktatúra*. Ez azt jelenti, hogy a demokrácia és diktatúra nem egymás ellentétei, hisz az utóbbi is az identitás megteremtésére törekszik. A demokrácia és a diktatúra ilyen kapcsolatba állítása egyébként megjelent a bolsevik ideológiában is, a „totális állam” kérdésének teoretizálása nélkül.

4. TÁRSADALOM-PSZICHOLÓGIAI ELMÉLETEK. Ezeket az elméleteket többnyire a náci Németországból a szabad világ országaiba, leggyakrabban az Egyesült Államokba menekült tudósok dolgozták ki. E tudósok nem azt kérdezték, hogy milyen az a hatalom, amelynek az egyén behódol(t), hanem azt: **milyen az az egyén, akiből a totális állam híve és támogatója lesz.**

Az elméletek közös gyökerét az a feltételezés jelentette, hogy egy **sajátos személyiség-típus** létrejötte döntő szerepet játszott a totális állam kialakulásában. Ezt a sajátos személyiség-típust nevezte **Theodor Adorno** és mások **autoriter személyiségnek**.⁹ Az ilyen személyiség képtelen önmaga megértő elfogadására és másokhoz sem megértően közelít, értelmi-gondolati világa merev, érzelmeit elfojtja, ezért gyakran agresszív, előítéletek rabja, jellegzetes reakciói a felháborodás, a tiltás és a szabályozás. Ellentéte a **demokratikus személyiség**, akit önmaga énjének elfogadása, a másokkal szembeni tolerancia, a tárgyilagosság, s az érzelmi-gondolati világ és a gondolkodás flexibilitása, valamint a szeretet-orientáció, de legalábbis az agresszivitás hiánya jellemez.

Az elmélet jelentős folytatójaként tartják számon **Hans Jürgen Eysenket** (1916-1997), aki egyébként arról nevezetes, hogy ő dolgozta ki a négy jellegzetes, széles körben ismert személyiség-típus – kolerikus, melankolikus, szangvinikus, flegmatikus – jellemzőit.

A német pszichoanalitikus, **Erich Fromm** (1900-1980) egy humanista filozófiai kontextusban elemezte az ember szabadságtól való félelmét és menekülését. Fromm szerint a **szabadság** az emberi természet egyik aspektusa, amit vagy **elfogadunk**, vagy egész egyszerűen **menekülünk előle**. A modern társadalmakra jellemző mechanikus komforttal elveszítjük igazi énjünket, és felcseréljük azt a társadalom által előnyben részesített „én”-nel, s így a **választás terhét** az egyénről a társadalomra helyezük át.

Az „autoritarizmus” e kutatóknál azt jelenti: megengedjük, hogy mások ellenőrizzenek bennünket, átengedve nekik választási szabadságunkat. Az ilyen **személyiség** továbbá **romboló** is, amennyiben olyan pusztító lelki folyamatok színhelye, amelyekkel az ember megpróbál megsemmisíteni másokat vagy akár a világot is.

⁹ Lásd Theodor W. Adorno - Else Frenkel-Brunswik – Daniel J. Levinson – R. Nevitt Sanford: *The Authoritarian Personality (Studies in Prejudice)*. Harper & Brothers, 1950. (legutóbbi kiadása: 1993).

5. A TOTÁLIS ÁLLAM: TERRORISTA ÁLLAM (HANNAH ARENDT ELMÉLETE). A totalitarizmus eredeti és termékeny elemzését nyújtotta Hannah Arendt *A totalitarizmus gyökerei* (1951)¹⁰ című művében. E mű központi gondolata az volt, hogy a totális állam lényegében **terrorista állam**.

A terrort legtisztábban a **koncentrációs tábor** és a titkosrendőrség által felügyelt **politikai börtön** jelenítette meg. A totális uralom igazi titka a koncentrációs tábor, amit e rendszerek „saját országuk lakosai elől éppúgy elrejtene, mint bárki más elől.” A terror az „alacsonyabb rendű fajok” és „halódó osztályok” **kiirtását célozta**, amit e rendszerek ideológiái a természeti és társadalmi „törvények” előírásaként, mintegy objektív szükségszerűségként határoztak meg. A koncentrációs táborokban és börtönökben pusztán e törvények végrehajtása zajlott.

A táborok és politikai börtönök célja az emberek bizonyos (faji vagy osztályalapon kiválasztott) csoportjainak nyomtalan elpusztítása. „A totalitárius országokban a rendőrség által felügyelt börtönök a feledés üregei, amelyekbe az emberek véletlenül szédülnek bele, korábbi létezésüknek még olyan szokványos nyomait sem hagyva maguk után, mint a test vagy a sír. Az emberek eltüntetésének ehhez a legújabb módjához képest valóban hatástalannak látszanak az olyan régimódi eljárások, mint a politikai vagy a közönséges gyilkosság. A gyilkos után holttest marad, és bár mindent elkövet, hogy eltüntesse a nyomokat, arra nem képes, hogy a környező világ emlékezetéből kitörölje az áldozat kilétét. A titkosrendőrség viszont bámulatra méltóan gondoskodik arról, hogy az áldozat valahai létezését is eltüntesse.”

A **koncentrációs tábor**¹¹ ebben az elméletben a totalitárius uralom **szimbóluma** volt olyan értelemben is, hogy az ott kialakított kegyetlen életmód sűrítetten fejezett ki mindent, amit e szörnyállamok tenni akartak polgáraikkal a drótkerítéseken kívül is. A kopaszra nyírt férfi és női fejek, az embereknek egy szám, s nem a nevük alapján való nyilvántartása és a hasonlók arra utalnak, hogy ezek az államok **el akarták tüntetni** az emberi lényeknek az európai kulturális tradíció szerint talán legfontosabb tulajdonságát: a **személyiségét**.

¹⁰ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. (Fordította: Berényi Gábor, Braun Róbert és mások) Budapest, Európa, 1992. Eredetileg angolul: *The origins of totalitarianism* címen (New York, Schocken, 1951), majd németül is: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft* (Frankfurt am Main, Piper, 1955). Itt jegyzem meg, hogy Hannah Arendt e művét – okkal vagy ok nélkül – az angolszász publicisztikában tanulságosnak tartják a mai amerikai helyzetet és az ún. Trump-jelenség okán az amerikai demokráciára leselkedő veszélyeket illetően is. Lásd erről Jeffrey C. Isaac: How Hannah Arendt’s classic work on totalitarianism illuminates today’s America. *The Washington Post*. 2016. december 17. és Zoe Williams: Totalitarianism in the age of Trump: lessons from Hannah Arendt. *The Guardian*. 2017. február 1.

¹¹ A koncentrációs táborok részben büntető-, részben munka-, részben pedig (az előzőekkel együtt) *megsemmisítő* táborok voltak. Legismertebb azt Auschwitz-Birkenau-i, ahol közel félmillió magyar zsidót pusztítottak el, de a náci Németország ilyen megsemmisítő táborokat „üzemeltetett” Treblinkán, Sobibórbán, Majdanekben és számos más helyen. A koncentrációs táborokban kb. öt és félmillió zsidót semmisítettek meg (a holokauszt-nak ez volt a fő, bár távolról sem a kizárólagos színhelye). Az osztrák és német területen létesített táborok (pl. Mauthausen, Dachau, Buchenwald), eleinte legalábbis, elsősorban politikai ellenfelek számára készültek. A száznál is több szovjet munkatáborban – melyekre az azok rendszerét irányító szervezet alapján *Gulag* néven szoktak utalni – a munkakörülmények, az élelmezés- és az egészségügyi viszonyok miatt ugyancsak milliók semmisültek meg. 1937-ben egyes becslések szerint 5 millióan éltek ilyen táborokban. Itt elsősorban a szovjet rendszer ellenségeit, a kulákokat (a mezőgazdaság kollektivizálását ellenző jómódú gazdákat), később a hadifoglyokat és a külföldről elhurcoltakat „koncentrálták”. Magyarországról körülbelül hétszáz ezer embert hurcoltak a Gulágra, akinek mintegy 40%-a nem tért haza. Olaszországban csak munkatáborok voltak, melyek jelentős részét még a rendszer összeomlása előtt bezárták. Magyarországon –, ahol oly sok minden mindig „egy kicsit másként van”, de azért mégis minden ugyanolyan –, „koncentrációs táborokra emlékeztető létesítmények” voltak: a nyilasok a (szó szoros értelmében persze koncentrációs tábornak nem tekinthető) sopronkőhidai fegyházban végeztek már-már „gyárszerűen” politikai ellenfeleikkel, a kommunisták pedig a recski kényszermunkatáborba koncentrálták őket. A totalitárius rendszerek által koncentrációs táborokban elpusztított emberek számát pontosan meghatározni nem lehet; a becslések 15 és 25 millió között mozognak. Mai fejjel ezt szinte még felfogni sem lehet.

A TOTÁLIS ÁLLAMOK TOVÁBBI JELLEMZŐI

1. AZ ÁLLAMI ÉS PÁRTSTRUKTÚRA ÖSSZEKAPCSOLÓDÁSA. A totális államban a pártstruktúra és az állami struktúra teljesen összekapcsolódott, nem volt köztük lényeges különbség. A totalitárius politikai rendszert rendszerint **centralizált egypártrendszerként** írják le, ahol egy politikai párt – **az állampárt** – monopolisztikus hatalomra tett szert, s kizárólagos módon gyakorolta azt. Ebben az értelemben a pártállam olyan politikai és állami rendszer, ahol egy hatalomra került párt anélkül gyakorolta az államhatalmat, hogy egy demokratikus intézményrendszer keretében bármely más politikai erő ellenőrizhette volna. E párt külsődlegesen hasonlított ugyan a többpárti demokrácia más pártjaira, valójában azonban – pozíciója és szerepe okán – csak a totalitárius rendszerekre jellemző vonásokkal rendelkezett. A pártállam középponti eleme az állampárt. Vannak elemzők, akik magát az államot is ezen „állampárt” részének tekintik.

2. PÁRHUZAMOS HATALMI STRUKTÚRÁK. A fentebb említett jelenség leírható úgy is, hogy az állampárt az uralkodó párt volt, melynek szervezete az állam mentén épült ki, illetőleg az új állam szervezeti egységeit a pártszervek alapján, ahhoz igazodva alakították ki. Ez esetben azt mondhatjuk, hogy az **állami struktúra és pártszervek** egymással **párhuzamos** volt: az államigazgatás minden egyes funkciójához, s így minden állami szervhez hozzárendeltek egy pártszerveket, és megfordítva, a párt minden szervezeti egysége mellett létrehozta egy állami szervet. A két rendszer viszonya (többek között azért, mert a politikai struktúrát nem lehetett, illetőleg az azt befolyásolók nem akarták az államhoz hasonlóan szabályozni) sok ponton szabályozatlan volt. Ezért az állami és pártszervek döntési és egyéb hatáskörei rendezetlenek voltak, ami alkalmi vetélkedésükkel is együtt járt.

3. A „TITKOS HATALOM” JELENTŐSÉGE. A totalitárius politikai rendszer olyan rendszer volt, ahol a párhuzamos hatalmi struktúrák egy sajátos célt is szolgáltak. A rendszer **egyes** szervei ugyanis **titokban gyakorolták a hatalmat**, míg **mások a nyilvános terekben mintegy reprezentálták a hatalomgyakorlást**, vagy inkább ún. Patyomkin-szervezetként¹² elrejtették az előbbieket. Sőt, mint azt Hanna Arendtől tudjuk: minél titkosabban tevékenykedett valamely szervezet, annál nagyobb hatalma volt, és fordítva: minél jobban látható volt, annál szerényebb hatalmat gyakorolt. Egy totális állam parlamentjének például, mely a közélet látható tereiben tevékenykedett, közismerten alig volt valami befolyása, szemben a titkosrendőrséggel, amely viszont nem volt látható, de igen nagy hatalmat gyakorolt.

4. KETTŐS ÁLLAMISÁG. E jellemvonás megjelenése a már említett E. Fraenkel munkásságához kapcsolható. Szerinte a totális állam **egyfelől normatív állam** volt, ami „a kapitalista társadalom folyamatosságát” biztosította azon németek számára, akiket a náciizmus nem fenyegetett.

¹² A „Patyomkin” jelentése: a valóságot elleplező ál, álságos, díszletszerű, hamis, lényegében a tények elrejtését célzó. A kifejezés II. Katalin orosz cárnő miniszterének, Grigorij Alekszandrovics Patyomkin hercegnek (1739-1791) a nevét őrzi, aki – a legenda szerint – a cárnő látogatásakor olyan falvakat építtetett a Dnyeper folyó partján (ezek voltak az ún. Patyomkin-falvak), amelyeknek *csak homlokzata volt*, így az előttük utazása során elhaladó uralkodóban az a benyomás keletkezhetett, hogy az újonnan meghódított terület gazdag.

Másfelől, és az előbbivel egyidejűleg, sőt azzal együtt ez az állam **intézkedő-parancsoló állam** is volt, mely jogi szankciókat és brutális erőszakot alkalmazott a náciizmus ellenségeivel szemben. Az előbbi a jog szerint működött és jogot érvényesített, s a legalizmus alapján akár ésszerű államnak is tekinthető volt, amennyiben tevékenysége bizonyos határok között kiszámítható volt. Ám ez együtt élt egy illiberális politikai rendszerrel, amely önkényesen működött, s ahol jogilag ellenőrizetlen hatalmat gyakoroltak. Az intézkedő állam bármikor beavatkozhatott a jogrendszer működésébe. Ez úgy is értelmezhető, hogy a legalizmust érvényre juttató jogrendszer bármikor a politikai autoritás rendelkezésére állt, bár addig, amíg ez az autoritás, a „parancsoló állam” nem élt hatalmával, hagyományos módon működött.

5. VISZONY A DEMOKRÁCIÁHOZ. A totális államok nyilvánvalóan nem demokratikusak, még ha – valamilyen módon (esetleg explicit módon, mint például a szovjet ideológia) – esetleg ezt is állítják önmagukról. E szempontot lehangsúlyosabban a francia filozófus-szociológus, Raymond Aron (1905-1983) emelte ki, a Sorbonne-on tartott 1957/58-as előadásában,¹³ amelyekben az alkotmányos-pluralista demokráciák és a totalitárius rendszerek kifejezett ellentétéről beszélt. E „monopolisztikus egypártrendszerek” –hangsúlyozta Aron – ideológiai síkon felépíthetnek ugyan maguknak egy „párhuzamos valóságot”, melynek az „alkotmányos fikciók” is részei, ám a valóságban kifejezetten antidemokratikusak.

Különös módon ennek csaknem (!) szögesen ellentmondó következtetésre jutott a lengyel ortodox zsidó családban született Jacob L. Talmon (1916-1980), aki *A totalitárius demokrácia eredete*¹⁴ című könyvében az ilyen rendszerekre jellemző gondolkodás filozófiai és ideológiai alapjait tárta fel. A totalitárius gondolkodás gyökerei Talmon szerint J-J. Rousseau elméletéig vezethetők vissza. Mind Rousseau elmélete, mind pedig a baloldali totalitarizmus mögötti ideológia azt hangsúlyozta, hogy a szabadság csak egy *abszolút kollektív cél* követése révén érhető el, többek között ezért bukkant fel mindkettőben a *politikai messianizmus* is. Talmontól származik a gondolat, hogy a sztálinizmus (mások szerint általánosabban a leninizmus is) a *jakubinus* hagyományokat folytatta. A *jakobinizmus* párhuzamával arra szoktak utalni, hogy modern viszonyok között egy radikális kis csoport erőszakos eszközökkel felforgathat egy-egy társadalmat saját elképzeléseinek erőszakos megvalósítása végett. Annak magyarázatát, hogy a totalitárius vezetőket jelentős *tömegek* támogatták, Talmon az ideológia (Rousseau-ig visszavezethető) többségre hivatkozó *egalitarizmusával* magyarázta. Ebben az értelemben a totális államokban is sikerrel hivatkoztak a demokráciára, legalábbis az ún. identitás-demokráciára.

6. ÁLLAM ÉS EGYÉN VISZONYA. A totalitarizmus közismert módon tagadta az egyéni **szabadságjogokat**. Ez csupán a jele és egyik eleme volt annak, ahogyan az állam az egyénekhez viszonyult. E viszony kiindulópontja alighanem az volt, hogy tudatta velük: a **hatalom mindent tudni akar róluk** és mindenütt megfigyelheti őket, behatolva akár családi viszonyaikba és legintimebb éleletszféráikba is. Privát kommunikációs szálait elvágva (végső eszközként például azzal, hogy bizalmatlanná tette őket egymás iránt) az egyéneket **elszigetelte egymástól**, vagy ahogy korábban mondták: **atomizálta őket**, s felajánlotta számukra, hogy a hatalom ál-

¹³ Megjelent: *Démocratie et totalitarisme*, Párizs, 1965, magyarul 2005-ben: Raymond Aron: *Demokrácia és totalitarizmus*. Budapest, L'Harmattan, 2005.

¹⁴ Jacob Leib Talmon: *The Origins of Totalitarian Democracy*, London, Secker & Warburg, 1. kötet: 1952, 2. kötet: 1960.

tal kontrollált politikai szervek közbejöttével kapcsolódjanak össze. A polgári államhoz képest leglátványosabb változás mindazonáltal az volt, hogy a totalitárius rendszer az egyéneket pusztán **dologgá** tette. Ez a koncentrációs táborokban látványos volt, de megtörtént az állami élet más intézményeiben, a hadseregben, az iskolában és a különböző munkahelyeken is. Ehhez persze arra is szükség volt, hogy felszámolják az egyéniséget, s az emberi lényeket úgy kezeljék, mint amelyeknek csupán egyetlen szabadsága maradhat meg: a fajfenntartás.

6. KARIZMATIKUS URALOM. A karizma valamiféle **különleges képességet** (biblikus kifejezéssel: „kegyajándékot”) jelent, ami miatt egy bizonyos személyt a tömegek követnek. A totalitárius rendszerekben mind találkozhatunk ilyen karizmatikus személyekkel (Mussolini, Hitler), akik a totális állam **vezéreibé** váltak. Ezen vezérek számára persze **mesterségesen** (értsd: filmek, irodalmi művek, stb. segítségével) „alakították ki” a karizmát, amely révén el lehetett hitetni a tömegekkel: a vezért követni kell, el kell fogadni hatalmát, mert mindent képes megoldani. Közép-Európára jellemző érdekes tendencia, hogy a totális rendszerek pontosan akkortájt szűntek meg, amikor ezek a karizmatikus vezetők meghaltak (ld. például Kádár vagy Gomulka kapcsán).

E ponton érdemes felvetni újra az **identitásdemokrácia** kérdését is. A demokrácia szó megjelenése e sorok között meglepő lehet, ám a németek a náci időkben kifejezetten azt hangsúlyozták, hogy náluk egyfajta vezérállam és vezérdemokrácia van. Az identitásdemokrácia azt is jelenti, hogy a vezetőt azonosították a néppel, a tömegekkel, s egy ilyen rendszerben a vezért nem választották, vagyis tisztsége nem intézményesen jött létre, hanem *akklamálták* (pajzsra emelték). Ennek volt eszköze a karizmatikus uralom. Az identitásdemokrácia a tömegek felé azt üzentte, hogy a vezér is azon célokra törekszik, mint maga a tömeg, s a vezér és a tömeg tulajdonképpen egy.

7. MOZGALMI JELLEG. A totalitárius vezetők szerint az ő rendszerük nem a hagyományos értelemben vett kormányzat, hanem *mozgalom*, amely előrehaladása során állandóan új, kiküszöbölendő akadályokba ütközik. Ezeket az akadályokat kell legyőzniük, melyhez mozgósítaniuk is kellett a társadalmakat. E rendszerek tömegmozgalmi jellege a közéletben folyamatos **kampányokkal** járt együtt, melyek skálája az ártatlannak tűnő (mert csak ingyenmunkát követelő) „fasiszta szombatokkal” és „kommunista vásárnapokkal” kezdődött, de a baljóslatú „könyvégetéseken” át a nagyon is kártékony „politikai tisztogatásokig” terjedt.

8. NOMENKLATÚRA. A totalitárius rendszerek jellegzetes gazdasági-modernizációs célokat is szolgáltak. Ezek eléréséhez **hatalmas bürokratikus apparátusokat** kellett kiépíteniük. A központi tervezés például központi tervhivatalt igényelt, a nehézipar nehézipari, a könnyűipar meg könnyűipari minisztériumot, s akkor még nem is említettük a közlekedés, a mezőgazdaság vagy a posta és kommunikáció ügyeit, melyeket a totális államokban ugyancsak külön minisztériumok révén gondoltak megoldani. A gazdasági koordinációt szolgáló hivatalok mellett az állam jellege megkövetelte az erőszakos szervezetek létszámának növelését és egy kiterjedt ideológiai apparátus felállítását is, mely utóbbit ugyancsak sajátos hivatalokba (például tudományos és művészeti akadémiákba, speciális kutatóintézetekbe stb.) szervezték. Az így felduzzadt hierarchikus apparátust, annak egy bizonyos szintje fölött **nomenklatúrának** nevezték. A nomenklatúra eredetileg a szocialista személyzeti politika, vagy ahogy akkor mondták: káderpolitika azon szabályaira utal, amelyek meghatározták, hogy mely állami tisztségbe

melyik pártszerv volt jogosult (formailag természetesen „csak” előzetes véleményezési, egyetértési vagy utólagos jóváhagyási jogosítványokkal élve) kinevezni valakit. A kifejezés aztán e szabályok rendje mellett utalt az állam így létrejött személyzetére, vagy „kádereire” is, akiket a kinevezéssel adott személyes és érdek-elemek igen erősen összetartottak.

Voltak szerzők, akik ezt a nomenklatúrát mint „új osztályt” írták le, mint például a montenegrói szerb **Milovan Dilas** (1911-1995), vagy – miként magyar vonatkozásban **Szelényi Iván** (sz. 1938) és **Konrád György** (sz.: 1933) – az ilyen rendszerekben kialakult új társadalomstruktúrát elemezték. Az utóbbiak elmélete szerint a szocialista államban az értelmiség tett szert osztályhatalomra.

TOTALITARIZMUS ÉS JOG

A totalitarizmus joghoz való viszonyának fő jellemzője az **ambivalencia**. A jogot egyfelől minden totális állam felhasználta a rendszer legitimálására és egyes céljai elérésére, másfelől egyetlen totális államban sem riadtak vissza a jelentős jogsértésektől és emberek millióinak jogfosztásától, mert tudták, hogy bizonyos célokat csak jog nélkül, sőt a jog ellenében tudnak elérni.

A jog legitimációs célokra való felhasználását jól szemlélteti, hogy a náciok sosem helyezték formálisan hatályon kívül a weimári alkotmányt, a bolsevikok pedig – eredeti ideológiai elgondolásaikkal szemben (melyben az „állam elhalását” egy jog nélküli társadalom víziója egészítette ki) – új alkotmányt is elfogadtak (1936), hogy így is kifejezésre juttassák az új hatalmi viszonyok létrejöttét és stabilitását. Ezek az alkotmányok persze egy picit sem zavarták őket abban, hogy a legnagyobb törvénytelenégeket kövessék el.

A joggal kapcsolatos ambivalencia egyik legfontosabb oka alighanem e rendszerek **mozgalmi** és – a kommunizmus esetében nyilvánvaló, a fasizmus esetén látens – **forradalmi** jellege volt. A jogszerűség ugyanis, hogy úgy mondjam, általában véve akadályozni szokta a forradalmat.

A forradalmiságnak az felel meg, ha az ítélkezést – egy szélsőségekig vitt célszerűség alapján – „társadalmi intézkedésként” fogják fel, amit kihirdetett és kiszámítható jogszabályok helyett a bírók ún. „forradalmi jogtudatára” (Szovjetunió), vagy jogszabályokat háttérbe szorító „jogerzetére” (Németország) alapozhattak.

E jogtudatot, ill. jogerzetet a német és spanyol gondolkodásban egy sajátos, alkalmasint konzervatív elemeket tartalmazó természetjoggal alapozták meg. Bár más tartalommal, de a bolsevizmus mögöttes ideológiájának, a marxizmusnak is megvoltak a természetjogias elemei (pl. a munka teljes hozadékához való jog vagy az új elosztási elvek megfogalmazásában).

A *jog és forradalmiság* egymásnak *ellentmondó* jellegét egyébként a szovjet gondolkodásban igen korán észrevették. Jevgenyij B. **Pasukanisz** (1891-1938?) elmélete például már az 1920-as években marxista elvi alapokon állva nyíltan kimondta, hogy – mivel a jog az áruviszonyokat szabályozza, amelyek viszont a kapitalizmushoz kötődnek – **a „szocialista jog” fogalmi ellentmondás**. Az elmélet megfogalmazója igen hamar „bele is szédült” a szovjet történelem egyik feledésre szánt „üregébe”.

A szovjet gyakorlat, mely eleinte a társadalom jog nélküli integrációját ígérte, a hatalmi viszonyok kiépítése és stabilizálása után számos ponton visszatért a társadalmi kapcsolatok vi-

szonnyal konzervatív tartalmú jogi (újra)szabályozásához: polgári jogi és családjogi törvénykönyveket alkotott, megnehezítette a válást, jogilag tiltotta az abortuszt és homoszexualitást.

A jog egyfelől politikai tartalmakkal telítődött, és – amint azt a politikai perek legjellegzetesebb formái, a koncepciók perek bizonyítják – közvetlen politikai célokat szolgált. Hogy ezt megtehesse, nemcsak a tartalmát kellett átalakítani, de az újkorban kialakult sajátos természetét is. Ehhez bizonyos jogintézményeket meg kellett szüntetni és egyes jogelvek érvényességét fel kellett függeszteni (így például a „nullum crimen sine lege” elvét a Szovjetunióban csak 1958-ban állították vissza, s a Legfelsőbb Bíróság még 1978-ban is fontosnak tartotta kinyilatkoztatni, hogy „az ártatlanság vélelmét” a szovjet jogban is elismerik). Az így átalakított jog érvényesítéséhez viszont, másfelől, már elvi következetességgel is lehetett ragaszkodni, amint azt az Andrej J. **Visinszkij** (1883-1954) által doktriálisan is kifejtett „**szocialista normativizmus**” sugallta. Ez a megközelítés, amely a jogot egyenlőnek tekintette az állami joggal, az állami jogot pedig a legfelsőbb hatalmi szervek – ellenállási lehetőségeket el nem ismerő – akaratának tekintette. Ebben az értelemben a jog tehát „átpolitizált jog” volt.

A joggal kapcsolatos ambivalencia strukturálisan is kifejeződött. Ernst Fraenkel elmélete úgy is értelmezhető, hogy a „normatív állam” vagy szabály-állam – melynek bíróságai érvényre juttatták a tulajdonosi jogokat, a (viszonylagos) vállalkozási szabadságot és a szerződések rendjét – valamilyen mértékben jogi állam maradhatott, miközben a „parancsoló állam” – mely a jogrendszeren kívül, vagy inkább a jog fölött állt – a jogot figyelmen kívül hagyó hatalmi eszközökkel lépett fel a *Volksgemeinschaft*-ből (népközösségből) kizárt csoportok – zsidók, kommunisták és cigányok – ellen. E struktúrába be volt kódolva, hogy maga a jog nem volt sérthetetlen és nem maradhatott intakt: előbb-utóbb az egész jogrendszer a politikai autoritás eszközévé vagy funkciójává vált.¹⁵

A jog egyes területeinek átpolitizáltsága természetesen korszakonként különbözött. A totális állam delelőjén a politikai tartalom leginkább a büntetőjogot és a büntetőeljárások jogát hatotta át; szemben a „normális” polgári korszakokkal, ahol a politikai elem – a közjogon túl – elsősorban a munkajogban jelenik meg, később azonban szélesebb körben, például az agrárviszonyok szabályozásában is megjelent. A jog politikai tartalma továbbá, mint mindenütt, itt is kontextus-függő volt: a magánéleti-családi viszonyok szabályozásának konzervatív jellege nyilvánvalóan mérsékelte és tompította a közéleti-közjogi radikalizmust. A jog feletti politikai befolyást a totalitárius rendszerek mindkét fő típusában a különbíróságok (forradalmi bíróságok, népbíróságok) felállítása és a rendes bíróságok szervezeti átalakítása erősítette, és elsősorban bírói kar, másodsorban pedig az igazságszolgáltatás teljes apparátusának személyi cseréje tette teljessé.

A totális állam joggal kapcsolatos ambivalenciája abban is kifejeződött, hogy jogalkotóként a jogban egyszerre jelenített meg **deklaratív** és **instrumentális** elemeket. Az előbbi az **eszményi célok** jogszabályokban, például alkotmányokban és más törvényekben történő megfogalmazását jelentette, az utóbbi pedig azt, hogy **a jogot eszköznek** (instrumentumnak) **tekintették** egy-egy viszonylag konkrétan mondható társadalom- vagy gazdaságpolitikai cél (például a nehézipar megteremtése) eléréséhez.

Az ilyen jogban elkerülhetetlenül **háttérbe szorultak a normatív elemek**. Ennek egyik jele az volt, hogy a jog technikaivá vált, s ennek révén kialakult – ahogy mondani szokták – a

¹⁵ Ernst Fraenkel: *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*. (eredileg: New York, Oxford UP, 1941) legutóbb: 2010, később németül is: *Der Doppelstaat. Recht und Justiz im Dritten Reich*. Europäische Verlagsanstalt, 1974 (legutóbb: 2012)

túlszabályozás. E furcsa (későbbi időkből származó) kifejezéssel arra utaltak, hogy túl sok kérdést szabályoztak jogi eszközökkel, túl részletesen. A szabályozás ugyanakkor természetesen technikai értelemben sem vált tökéletessé, hiszen általános tapasztalat volt, hogy „bizonyos szabályok betartása csak más szabályok megsértésével lehetséges”. A normatív (szabályozó) elemek háttérbe szorulásának másik jele az ún. **pszeudo-jogszabályok** elterjedése volt: az állami főhatóságok (minisztériumok és más szervek) „körlevelei”, „leiratai” „belső normatívái” szociológiai értelemben jognak számítottak, amin egy klasszikus elveken nevelkedett jogász csak csodálkozni tudott.

A KÉSŐI- ÉS/VAGY POSZT-TOTALITÁRIUS KORSZAK

Már említettem: terminológiai kérdésnek tűnik, de távolról sem az, hogy a delelőjén túljutott, s a világháborúban nem összeomlott totális államot (például a Szovjetunió 1965 és 1993 között vagy Magyarország 1964 és 1989 között) „késői-” vagy „poszt-”totalitáriusnak minősítünk-e.

A „poszt-totalitarizmus” kifejezés elterjedésében nagy szerepe volt két gondolkodónak: az Egyesült Államokban élő spanyol politológusnak, Juan José **Linz**nek (1926–2013), aki kialakította az *autoriter rezsim* (**tekintélyuralmi rendszer**) terminust;¹⁶ valamint a tudományosan képzett antifasiszta újságírónak Richard **Löwenthal**nak (1908-1991).

Linz e kifejezéssel a francóista spanyol államot írta le, majd kidolgozta az ilyen rendszerek általános elméletét is. Azt állította, hogy Francisco P. H. T. Franco rendszere (1937–1975) nem totalitárius és nem is demokratikus, hanem autoriter: olyan, amely e kettő közé helyezhető egyedi jellegzetességekkel bír.¹⁷ Linz és Löwenthal szerint a Sztálin halála (1953), illetőleg az Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa (1956) utáni időszak új történelmi korszak volt: *poszt-totalitárius autoritarizmus*. Ezzel azt sugallták, hogy ez az időszak lényegileg különbözik a korábitól. A fogalomhasználat itt azt a kérdést is eldönti, hogy „történelmi lényege” okán ez a korszak inkább az előző időszakhoz tartozik, vagy önálló. Mint utaltam rá, ez attól függ, hogy miben látjuk a totalitárius politikai rendszer és állam lényegét: ha a *terrorisztikus* jellegben, akkor a szóban forgó korszak (1964-1990) „poszt-totalitárius”, ha viszont meghatározott *intézményi struktúrában*, akkor „késői”. A kor hazai viszonyainkra szabott köznyelvi megnevezései egyébként ugyanilyen kettősséget mutatnak: a kedélyeskedő kifejezések („gulyás-kommunizmus”, „fridsider-szocializmus”) inkább annak újszerűségét, a tudományoskodóak („puha” vagy „pongyola diktatúra”) pedig inkább folyamatosságát érzékeltetik.

Mi a különbség a **totalitarizmus** és az **autoritarizmus** között? Először is különbözik kiépítőik célja. Amíg a totalitárius mozgalmak kezdeményezői és vezetői az egész társadalom átalakítását tűzik ki célul, az európai jellegű fejlődés megakasztásával (vagy H. Arendt plas-

¹⁶ Érdemes megjegyezni, hogy az *autoriter rendszerek* első formái az I. világháború utáni Európában jöttek létre (ilyen volt például a Horthy-Magyarország 1920/30-1944 között és Józef Piłsudski lengyel szanációs rendszere 1926-1935 között), s ekkor született a kifejezés régies magyar változata is: a *tekintélyi kormányzat*. E rendszereket hazai szakirodalmunkban Ottlik László (1895–1945), Egyed István (1886–1966) és Csekey István (1889–1963) már az 1930-as években elemezte. Ők a *tekintélyi kormányzat* kifejezést használták

¹⁷ Juan J. Linz: *An Authoritarian Regime: The Case of Spain*. = *Cleavages, Ideologies and Party Systems*. Szerk.: Eric Allard és Yrjö Littunen. Helsinki, Academic, 1964; *The Perils of Presidentialism*. = *Journal of Democracy*. 1. évf. (1990) 1. szám. 51-69. o.; *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. London, Lynne Rienner, 2000.

tikus kifejezésével: a „történelem horizontjának lezárásával”), addig az autoriter rendszerek kiépítői egy gyakran vitatható értékeket tartalmazó program megvalósítására törekszenek, s ehhez a kormányhatalmat kívánják megragadni, gyakran nem demokratikus úton. Különbözik továbbá az a mód is, ahogyan a hatalmat gyakorolják.

Az autoriter rendszerben valamely párt, diktátor, junta, bizottság vagy gyűlés hatalmi monopólium kiépítésére törekszik, s a hatalom gyakorlói ennek érdekében sok „piszkos dolgot” elkövetnek a politizálók körén belül. Ám az autoriter rezsim, végső soron, „csak” egy „egyszerű” diktatúra, melyben „csendesén alámerülve”, vagyis politika világa elől félrevonulva ki lehet térni az erőszak és az elnyomás legdurvább formái elől. A totalitarizmus ezzel szemben teljes mértékben felszámolja a rendszer pluralizmusát, homogenizálja az egész társadalmat, sőt az emberek lelkén keresztül, ahogy mondani szokták: belülről uralja azt. Az ilyen rendszerekben nem lehet csendesén a privátszférába menekülni: ilyen privátszféra ugyanis ezekben nem létezik.

A két rendszernek más a viszonya a szabadsághoz is. Az autoriter rendszerek – gyakran a politikai stabilitás megteremtése végett – korlátozzák a szabadságjogokat, azt ígérve: e jogkorlátozások nem visszafordíthatatlanok; a totális államok ezzel szemben az emberi spontaneitás kiiktatása, valamint a vezér és az alávetettek közötti „önálló hatalmak” felszámolása révén a szabadság teljes megszüntetésére törekednek.

A totalitarizmus és a diktatúra fogalmi viszonya ugyanilyen egyszerű, s egyszersmind bonyolult. A totális állam és a totalitárius politikai rendszer ugyanis egyfelől és általában véve a **diktatúra** meglehetősen képlékeny fogalmának egyik változata, másfelől azonban jóval **több** is annál. Egy diktatúrában az alattvalóknak – ahogy durván, bár találóan mondják – „kussolni kell” ugyan, ám azt nem várják el tőlük – miként a totalitárius rendszerben –, hogy feljelentések magukat, „nyilvános önbírálatot gyakoroljanak” vagy egy koncepciók perben bevalljanak olyan dolgokat, amelyeket sosem követtek el. A diktatúrák politikai gyilkosságaival szemben a totális államok milliókat likvidáltak a koncentrációs táborokban, akiket pedig élve hagytak, azokon „belülről”, lelküket átalakítva uralkodtak.

REMÉNY(EK) ÉS RENDSZERVÁLTOZÁS(OK)

Amíg a német totális állam és szövetségesei 1945-ben összeomlottak, addig a közép- és kelet-európaiak 1989/90-re gazdaságilag kifulladásra és megváltoztak. Az utóbbi átmenet – a „rendszerváltozás” – Közép-Kelet-Európában egy jobb és élhetőbb világgal kapcsolatos *remény* felcsillanása volt, amikor is sokan úgy gondolták, hogy a klasszikus totalitarizmus pokla és a késő-totalitárius korszak langyos vize után csak valami jobb következhet. Hogy melyek is voltak e korszak (1990–2010) jellemzői és miben álltak problémái, azt másutt elemeztem. De azt itt is megjegyzem, hogy az imént említett remény – annak ellenére, hogy a korszakban számos közép-európai államban kialakult egy nyugati típusú alkotmányos demokrácia – sokak számára nem vált valóra. Ez azért történt, mert az alkotmányos demokrácia intézményrendszere mögött – már akkor – olyan „keleties stuktúrák” húzódtak meg, mint például elitizmus és az elit (Kelet-Európában szokásos) szociális érzéketlensége, a gazdasági függőség új formái, és a politikai felelősség szubjektív elemeinek hiánya.

E reményt, és a mögötte meghúzódó félreértéseket, ha nem is túl árnyaltan, de lényegre törően világítja meg egy régi beszélgetés, mely 1990 táján zajlott az egyik budapesti egyetem tantermében egy diáklány és egy oktató között, aki korábban némi ellenállást tanúsított a ké-

ső-totalitárius hatalommal szemben. Az etikai tanulságokkal is szolgálni kívánó óra után, mely a „rossz hatalomnak” való ellenszegülés erkölcsi értékeit ecsetelte, kritikai véleményében a hallgató így összegezte az 1990-es rendszerváltás lényegét: „Tanár úr! Az erkölcsnek vége, most már a való élettel kell szembenézni!” A már-már joviális öregúrrá váló oktató persze visszakérdezett: „És mondja, drágám, mi az a ’való élet’?” Erre a diáklány udvariasan, de hetykén ezt felelte: „Hát nem tetszik tudni? A pénz, a hatalom és a szex!” Ez a kis történet azért érdekes, mert rámutat egy gyakori tévedésre. A diáklány ugyanis fiatal kora okán nem tudhatta, hogy „pénz, hatalom és szex”, valamint az azokhoz társuló számos más „valóságos” dolog 1990 előtt is létezett. Vagyis a rendszerváltozás – az ő állításával szemben – e javakat és a megszerzésükre vonatkozó esélyeket *nem meghozta*, hanem csak *újraosztotta*. Akinek a jobbaktól, ideértve a megszerzésükre vonatkozó reális esélyeket is, 1990 után sok jutott, az elégedett lett, akinek pedig kevés, az elégedetlen, miközben a közéleti felelősségnek nevezett lelkiismeret – mint oly sokszor e tájon – a szőnyeg alá söpörtetett. Nos, ezzel tudnám itt röviden érzékeltetni az 1990-es rendszerváltást követő **poszt-totalitárius korszak** (Magyarországon: két évtizednyi *alkotmányos demokrácia*: 1990–2010) lélektani esszenciáját, melynek értékelkötelezett, de tudományos igényű leírását másutt adtam meg.

Ehhez – a legutóbbi rendszerváltozás után – már csak azt kell hozzátennem: ezen a tájékon így szokott ez lenni minden történelmi sorsforduló idején, s úgy tűnik, várhatóan így lesz azután is, amit 2010/11 táján éltünk meg.

APPENDIX

I. A „POLITIKAI KORREKTSÉG” MINT TOTALITARIZMUS ÉS

A „MEGFORDÍTOTT TOTALITARIZMUS”. Híradás mai áltudományos örültségekről

(nem a tananyag része)

A történeti értelemben „totális állam” nagy valószínűséggel sosem tér vissza az európai társadalmak életébe, még ha manapság bizonyos országokban egyértelműen autoriter tendenciák érvényesülnek is. A totalitarizmusról mint mai problémáról – sőt, mint „kortárs” jelenségről – azonban ma is alkotnak elméleteket. Az elmúlt években két érdekes s bizonyos értelemben meghökkentő teória született e tárgykörben, melyekre röviden utalok itt.

Az egyik a modern kritikai gondolkodás szlovén fenegyereke, Slavoj Žižek (sz: 1949) *Vallaki totalitarizmust mondott?*¹⁸ (2001) című könyvéből tűnik elő. Szerinte a totalitarizmus nemcsak a Holokausztot, a Gulágot és a vallási fundamentalizmust jelenti, ill. ezekkel áll kapcsolatban, hanem azt is, hogy az ilyen rendszer olyan **gondolkodásmódot** alakít ki, amely „**ontológiai értelemben lezárja az igazságot**”. Ennek egy olyan világ a feltétele, ahol az „elfogadott igazságokat” lehetetlen megkérdőjelezni. Erre azonban szerinte a liberális-demokratikus konszenzus is képes. Sőt, ennek egyik eleme a „politikailag korrekt beszédmód” – emeli ki egy másik művében –, mely a „modern totalitarizmus egyik formája”. Žižek tétele olyan nyilvánvaló tévedés, hogy – a fentebb ismertetett elméletek fényében – még csak cáfolatot sem igényel itt. Elég róla annyit mondanunk, hogy egy (meghatározott politikai irányzatra jellemző) beszédmód dominánssá válása olyan távol áll a totalitarizmustól, mint Makó Jeruzsálemtől.

A másik mai vonatkozású elmélet az amerikai Princeton Egyetem tanárának, Sheldon Wollinnak (1922- 2015) a „megfordított totalitarizmus” (*inverted totalitarianism*) elmélete.¹⁹ Wollin szerint az Egyesült Államok fokozatosan *illiberális demokráciává* változik, s egy torzító tükörben – fordítottan – már-már a náci Németországhoz és a sztálini Szovjetunióhoz válik hasonlónak. E meghökkentő gondolatot kitalálója arra alapozta, hogy az amerikai demokrácia *menedzselte demokráciává* (*managed democracy*) vált, ahol a kormányzat az **általánosan kontrollálni képes választásokon nyeri el** a felhatalmazását. A választások kontrollálása a médiának – az ún. „9/11 utáni korszakra” jellemző veszélyekre, például terror-veszélyre rámutató – manipulálásában áll. Ezt egészíti ki a gazdasági vezetők politikai hatalmának kiterjesztése, amelynek eredményeként a közintézmények üzleti társaságok vagy bizonyos csoportok kiszolgálóivá válnak. A magántársaságok befolyását egy idő után már **nem is korrupciónak**, hanem **normálisnak** tekintik. Önmagában már ez is a totalitarizmusra emlékezteti az amerikai politológust, de az két további kontextusban is megjelenik nála.

Részint a társadalmi és az állami, a gazdasági és a politikai, az egyéni és a közös, a publikus és a privát közti **határvonalak feloldódásában**, részint pedig abban, hogy az – egyik esetben centralizált, a másikban koncentrált – **média** („propagandagépezet”) mindkét rendszer működésében döntő szerepet játszik. A média által uralt rendszerben pedig a választók nem képesek érdemi hatást gyakorolni a kormányzatra és annak politikáira. Wollin fogalmilag nem

¹⁸ Slavoj Žižek: *Did Somebody Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis)Use of a Notion*. London, Verso, 2001.

¹⁹ Sheldon S. Wolin: *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton University Press, 2008.

túl szabatos, de nagyon is kritikus érvelése szerint a totális rendszereket jellemző mozgósítás és mozgalmi jelleg inverze a népesség szinte állandó *politikai apátiája*, ti. amit – szerinte – az jelez, hogy az egyedüli politikai tevékenység számukra a szavazás, ahol viszont kevesen vesznek részt (s ez pedig annak a jele, hogy feladták az arra vonatkozó reményüket, hogy a kormány segít majd nekik.)

Amint e rövid összegzésből is látható, Wollin elmélete valójában nem a totalitarizmusról szól, hanem a *modern demokráciák* legutóbbi időben született *kritikai elemzései* körébe tartozik. Ezek az elemzések igen változatosak; ide tartozik például az olasz szemiotikus és regényíró, Umberto Eco, az amerikai filozófus, Noam Chomsky, a francia esztéta-filozófus, Jacques Rancière és a francia születésű amerikai szociológus, Loïc Wacquant demokráciáról alkotott elmélete. Semmi sem indokolja, hogy egy további demokrácia-kritikát a „totalitarizmus” fogalmi körébe helyezzenek.

2. A SZÓHASZNÁLATRÓL

A „totalitarizmus” *főnév* nem szinonímája a „totalitárius” *melléknévnek*. A **totalitarizmus** – angolul: *totalitarianism*, németül: *Totalitarismus*, franciául: *totalitarisme* – egy történelmi jelenség, ill. tendencia, egy politikai folyamat vagy struktúra, illetőleg az azokhoz kapcsolódó gondolkodásmód.²⁰ A **totalitárius** – angolul: *totalitarian* – egy politikai rendszer vagy *uralmi forma* minősége, ill. az abban gyakorolt hatalmi módszerek jellemzője, mint pl. az, hogy „parancsuralmi” vagy – távolabbról – a „diktatórikus”. A német nyelvben a *totalitarizmus* legpontosabb megfelelője – miként azt Hannah Arendt könyvének német címe is jelzi – a *totale Herrschaft*, a *totalitáriust* alkalmasint a *totalitäre* jelzi. Jól kifejeződik e különbség a következő példamondatban: „Az ember nem harcolhat totalitárius módszerekkel a totalitarizmus ellen”; angolul: „It is not with totalitarian methods that one can fight totalitarianism”.²¹ A szabatos nyelvhasználatban a két kifejezés („totalitarizmus” és „totalitárius”) természetesen könnyen megkülönböztethető. A **totális állam** (németül: *totaler Staat*, angolul: *total state*, vagy inkább *qualitatively total state*) ritkán használt kifejezés, mely valójában „totalitárius államot” (olaszul: *stato totalitario*, németül: *totalitärer Staat*, vagy „a totalitarizmus értelmében vett államot”: *Staat im Sinne des Totalitarismus*) jelent.²²

²⁰ A magyar nyelvhasználók – egy rosszul felfogott „nyelvi komfort” miatt – a „totalitarizmus”-t néha „totalitarianizmus”-nak, sőt alkalmasint „totalitáriánizmus”-nak mondják, ami nyelvileg is, tartalmilag is helytelen.

²¹ Vö. „Bab.la” szótár; *bab.la GmbH*, Hamburg, <http://hu.bab.la>.

²² Tartalmilag szubtilis és nyelvileg is finom fejtegetések olvashatók e kérdésekről Anthony Court: *Hannah Arendt's Response to the Crisis of her Times*. Amsterdam – Pretoria, Rozenberg Publisher – UNISA Press, 2008. című munkájában; lásd különösen annak 10., 55-61., 69., 76., 86-90. és 94-97. oldalait.